

**“ВЕЛИКИЙ ВОРОГ” ІЗ “МАЛЕНЬКОЇ ЗАДРОТЯНОЇ КАПЛИЦІ”
(Пореволюційні “бої” Євгена Маланюка за нове національне мистецтво)**

У листопаді 1920 р. Армія УНР зазнала поразки в боротьбі за національну незалежність. Україну окупували російські більшовики з їхніми місцевими поплічниками і в культурній сфері почали проповідувати матеріалістичні, зосібна богоборчі, та інтернаціональні ідеї “пролетарського мистецтва”. На противагу цьому ще у вересні 1920 р. письменник та сотник Армії УНР Є. Маланюк закликав молодь до творення “нового” національного мистецтва – потужної “зброї” в боротьбі за незалежність. У статті висвітлено окремі фрагменти подвижницької боротьби Маланюка, проповідуваних ним мистецько-політичних ідей, зокрема “національного ідеалізму” та “національного романтизму”, які згодом формували світогляд не тільки багатьох емігрантів та галичан, а й деяких представників інтелігенції в окупованій більшовиками Україні.

Ключові слова: Армія УНР, Другий зимовий похід, Є. Маланюк, Д. Донцов, М. Хвильовий, М. Зеров, національне мистецтво, “національний ідеалізм”, “національний романтизм”, “привабливо прекрасна Легенда України”.

Mykola Krupach. "Great Enemy" from "Little Drawn Chapel" (Yevhen Malaniuk's Revolutionary 'Battles' for New National Art)

In November 1920, the UNR Army was defeated in the struggle for national independence. Ukraine was occupied by the Russian Bolsheviks with their Ukrainian cadets, who began to preach materialistic (in particular, God-fighting) and international ideas of «proletarian art» in the cultural sphere. In contrast, in the month of September 1920, writer and centurion of the UNR Army Y. Malaniuk called on the youth to create the ‘new’ national art that he considered a powerful ‘weapon’ in the struggle for independence. The report highlights some fragments of the selfless struggle of Y. Malaniuk for realizing artistic and political ideas promoted by him, in particular, ‘national idealism’ and ‘national romanticism’, which subsequently formed the basis of the world outlook not only for many emigrants and Galician people, but also for separate representatives of the intelligentsia in the Bolshevik-occupied Ukraine.

Keywords: UNR Army, Second Winter Campaign, Y. Malaniuk, D. Dontsov, M. Khvylovyi, M. Zerov, national art, ‘national idealism’, ‘national romanticism’, ‘attractive beautiful Legend of Ukraine’.

Кажучи про Євгена Маланюка-поета, не потрібно забувати, що він був воїном, або ж, як свідчив одним із псевдонімів, – “Військовим”, котрий не тільки брав участь у Першій світовій війні, а й став ратником Української Держави, що феніксом воскресла з попелу століть у революційних подіях 1917 – 1921 рр. Однак не потрібно й забувати, що Є. Маланюк перед тим, як стати воїном, також вважав себе українським поетом.

У полеміці з Д. Донцовим він передавав думки “гуртка “таборових” робітників мистецтва”, котрі “змінити перо й пензель на шаблю й мушкет”, бо їх “волею історії було покликано до Українського Війська” [19, 55]. Низка інших джерел, а передусім віднайдені україномовні вірші Є. Маланюка 1916 – 1917 рр., фактологічно посвідчують його твердження. Зокрема, у вірші, найімовірніше написаному ще до початку військової “кар’єри”, але опублікованому аж 1921 р. в таборовому журналі “Тернистий шлях”, молодий поет і майбутній воїн склав урочисту “обітницю” вірності “Вітчині”:

Я долею призначений Тобі,
Як той чернець, прийнявши обітницю,
Щоб в грізний час святої боротьби
За Тебе пісней Господу молитися.

Палких думок не стримає скуфья,
Під рясою кольчугу не сховаю,
Бо вдарить час – на бій піду і я,
Щоб захистить покой святому краю [14].

Отож Є. Маланюк уже в цьому ранньому тексті задекларував, що його первісним бажанням було служити Україні “пісней”, тобто власною творчістю, що повинна мати глибоке національне коріння (недарма ж він у власному вірші згадав “кольчугу” й так віртуозно “зістарив” лексему “пісня”). Та в разі потреби, назрівання котрої юний поет бачив уже на початку Першої світової війни, він запрягнув стати й воїном-оборонцем України. Свою обітницю Є. Маланюк виконав, але в мілітарній боротьбі зазнав поразки. Однак не в духовій.

В оружному змаганні за майбутню долю України перемогу отримав “красноармеец” “Николай Григорьевич Фитилев”, як засвідчено в його “Краткой биографии”: після диверсійно-збройної боротьби з Центральною Радою та “петлюровценою”, урешті, у складі більшовицької “13-й армії” він прийшов із Росії вкотре кінно-пішою ордою окупувати Україну [24, 830–835]. Прибравши літературне псевдо Хвильовий, він 1921 р. в харківському альманасі “Штабель” та в журналі “Шляхи мистецтва” опублікував “Поему моєї сестри”¹, де, як завважив С. Гординський, “ідентифікує червону революцію в Україні з повією” [5, 290]. Водночас М. Хвильовий оту червону Україну-повію гордо оголосив “своєю сестрою” та уточнив, що вона – “фльондра”, “вулична шлюха”, “чорноброва запашна самиця”, “дочка робітничого повстання”, “Мадонна”, “Магдалина”, “сестра і скорботная матір” і т. д. А ще ця червона “Мадонна” та “скорботная матір” виголошувала “прокламації”, у яких звучав заклик-протест до її інтернаціонально-корпоративних посестер-повій: “Доволі продавати тіло / біля церковного і вашої сім’ї престолу”, “бо мої жіночі рухи / причастились / до нашого визволення революції” [25]. Також М. Хвильовий на початку 1922 р. вперше опублікував і вірш “Ex oriente lux”, де, закладаючи підвалини ідеї “азіатського ренесансу”, “піснею відродження” назвав “стяг індустрії-комуни” та вже в назві тексту запевняв співвітчизників, що прийде “зі сходу світло”, тобто з Росії [23]. Зрозуміло, Маланюків образ “Вітчизни” як “святого краю” чи лики “Мадонни” та “скорботної матері” у творчості П. Тичини не мали нічого спільного з абрисом червоної України-повії М. Хвильового. Більше того, із цими та подібними богоборчо-інтернаціональними тенденціями в мистецтві загалом потрібно було якось боротися.

Ушановуючи в некролозі пам’ять про Є. Маланюка, сотник (а в еміграції – підполковник) Армії УНР Іван Липовецький, активний учасник таборового мистецького життя, зазначав, що, коли в листопаді 1920 р. Армія УНР була інтернована польськими лжесоюзниками, командарм Михайло Омелянович-Павленко висунув “гасло”: “Війна не скінчена. Ми будемо продовжувати її в нових обставинах та іншими методами!...” [13, 14]. Водночас, наголошував І. Липовецький, “серед гнітючої і, як здавалось, безнадійної та сірої таборової буденщини почувся і другий твердий голос-дороговказ”, “голос українського вояка, сотника Армії УНР” Є. Маланюка: “Гармати замовкли. Хай гримить українське слово!...”. А “за словом стався чин” [13, 14]. І цим “чином” була як Маланюкова творчість, так і його подвижницька діяльність щодо організації національного мистецького життя в епоху розгулу богоборства й інтернаціоналізму.

Мілітарну силу національного “слова” Є. Маланюк збагнув іще в дореволюційний період, зокрема аналізуючи спадщину Т. Шевченка, котрий, на його думку, володів “органічно-національним відчуттям” [15, 51]². У поетичній “Казці”, опублікованій іще 1916 р., Маланюк “відчував”, як

¹ Наступного року М. Хвильовий включив цю поему й до збірки “Досвітні симфонії”.

² Варто наголосити, що тут процитоване якраз твердження Є. Маланюка початку 1920-х років, а не Ю. Шевельова другої половини 1940-х.

навіть після Кобзарєвої смерті його “палючі слова”, сказані рідною мовою, “громом враз заревли” та народ “із темноти, із сну пробудили”. Апелюючи до Шевченкових “вулканічних” засторог, юний поет-воєк, який їхав на фронт, закликав українців, зокрема молодь – “хлопців-орлів”, скористатися подіями Першої світової війни і “стати разом”, щоб “побити катів” – “всіх ворожих синів”, тобто об’єднатися з обох берегів Дніпра й обернути отриману зброю проти “всіх” окупантів України [4].

Тож у полеміці з Д. Донцовим Є. Маланюк цілком аргументовано твердить, що саме українські митці-воїни не лише “вже давно відчували”, а й на “власнім досвіді пересвідчилися”: лише реальної зброї “в пекельній і складній боротьбі за суверенність Нації – *не вистачає*”. Тому, опинившись у таборах інтернованих “обеззброєних мілітарно”, вони “самою логікою життя” “вхопилися за ту духовну зброю, яка під час фізичної боротьби спочивала в піхвах, – зброю міцну, сильну, непереможну – національне мистецтво”, чим “повернулись до виконання своїх попередніх обов’язків” перед Україною [19, 55].

Правда, до Другого зимового походу Є. Маланюк немовби не злавив із “бойового коня”. У той час він цікавився теоретичними основами мистецтва, будував військово-політичні плани повернення суверенітету України. Крім таборової преси, його різножанрові публікації рясно з’являлися також у варшавському часописі “Син України” та у львівській газеті “Рідний край”. У них нерозривно поєднані прокламації щодо потреби продовження як мілітарної, так і духової протидії окупантам. На цю тему лише в період двох світових війн Є. Маланюк написав сотні статей і заміток¹. У таборовому журналі “Наша зоря” ще наприкінці вересня 1921 р., тобто напередодні Другого зимового походу, Є. Маланюк опублікував першу частину програмної статті “Замітки про національне мистецтво”, яка, зокрема, фактологічно підтверджує достовірність сказаного І. Липовецьким. У ній наголошено, що “боротьба за націю і державність провадиться не тільки шаблею і гарматою, але й пером і пензлем, не тільки нотами дипломатичними, а й справжніми нотами – музикальними” [20, 19]. А право нації на існування “вірніше всього доводиться кулаком (та ще й – панцерним) і економічно” [20, 19]. Однак “красномовною в цій боротьбі зброєю може служити й найбільш природна зброя, – зброя національної культури духа, зброя національного мистецтва”, яка набуває особливого значення тоді, “коли гармати тимчасово мовчать” [20, 19].

У цьому ж номері “Нашої зорі” під псевдонімом “Військовий” Є. Маланюк також опублікував статтю “Перше завдання”, де задекларував власну програму національно-державної єдності українців напередодні Другого зимового походу, конспіративно розглядаючи його планування як “*організовану* акцію” з метою “*звільнити Україну*” від московських окупантів. З-поміж іншого він закликав співвітчизників стати “активними українцями”, покинути партійні чвари та “природно з’єднатися загальним гаслом – Визволенням України”, що “лежить на шляху від Азії до Європи”. Водночас Маланюк чітко задекларував саме проєвропейський вектор України. Тож, наголошував він, “активний українець” має усвідомлювати себе “європейцем”, але водночас “глибоко, до крові і кісток”

¹ Із них, зокрема за декларативно-програмний характер, слід виокремити хоча б такі, як “Армія й позашкільна освіта”, “Перше завдання”, “Замітки про національне мистецтво”, “Напровесні”, “Боротьба за волю”, “Наддніпрянська еміграція”, “Паки й паки”, “А все-таки – вертисься!”, “Про роль еміграції”, “В темряві федералізму”, “У сусіда”, “Pro domo sua”, “Про динамізм”, “Думки про мистецтво”, “Ідеї й дії”, “Нарешті”, “Про творення української індивідуальності”, “На нових позиціях”, “Група “Танк”” та десятки інших. Вони не ввійшли до двох томів “Книги спостережень”.

бути “національно-свідомою людиною”, яка “відчуває свою кривну, нерозривну зв’язаність” з українським народом та його землею, а отже – “і з їх долею”. Він мусить мати “освічений європейськи-здисциплінований зимний розум і гаряче патріотичне серце, котре не затремтить перед обличчям смерті за Україну”. Натомість “активний українець”, за Є. Маланюком, повинен бути “абсолютно звільнений від московської спадщини” та “свідомо” й “активно ненавидіти московський азіатизм”, отой “дух московської псевдокультури, московське сектантство, хамство, лінь і нечесність”. Він також осудив в українцях “сентиментально-теоретичну одірваність від життя”, яку вважав “наслідком 300-літнього деморалізування душі українського народу” північним сусідом, та закликав посилювати “національну свідомість мас, як найміцнішу підвалину Української Державності”, створюючи “єдину систему” політично-державних цінностей, що “мусить бути для кожного українця єдиною, як національний символ віри” [2]. А за кілька днів у “Таборовому щоденнику” Є. Маланюк закликав до “активного чину” та навіть “фанатизму” в національно-визвольній боротьбі, твердячи: “Треба більшої жертви, ніж бідкання й нарікання на самих себе й цілий світ, треба *активного чину*, треба *фанатизм* сполучити з непохитним стремлінням до цілі”, бо ж “не вороги в цілому завинили в нашому сучасному становищі, ні, а ми самі” [1].

Хоча б із цитованих фрагментів переконливо впливає, що “твердий голос-дороговказ” Є. Маланюка вже 1921 р. актуалізував проблему творення “національного мистецтва” й низку тем та ідей, які лягли в основу формування світогляду, як він сам згодом скаже, “нового українця”. Його “народини” молодий Є. Маланюк спостерігав ще в героїчних боях під Крутами [18]. Та водночас не потрібно забувати, що в Другий зимовий похід воїни Армії УНР ішли також і з “напутніми словами” вже самого Є. Маланюка. І хто знає, чи не згадували вони “заповіти” отого інкогніто, що заховався за збірний образ українського “Військового”, зустрічаючи героїчно смерть, наприклад, під Базаром? Уже в період Другої світової війни Українська повстанська армія та інші збройні формування (передусім націоналістичної орієнтації) ішли в нові бої за суверенітет України знову з Маланюковими словами, “промовленими” у брошурі “Крути[:] народини нового українця” ще в січні 1941 р. А на обкладинці цієї книжечки художник М. Михалевич (певно, таки за настановою автора тексту) зобразив саме давньоруського воїна в “кольчuzі”, “оспіваного” Є. Маланюком іще в ранньому вірші “Вітчизні”. Воїн у руках тримає отого, за влучним узагальненням Я. Гарасима, “бойового меча, століттями гартованого від часів Рюриковичів до епохи Петлюри” [3, 12].

Водночас образ “нового українця”, доповнений Є. Маланюком і в низці інших публікацій, безумовно, вплинув не лише на творчість деяких молодих українських письменників, а й на формування світогляду добровольців українського націоналістичного руху, що, не потрібно забувати, був започаткований саме в таборах інтернованих. Урешті, тогочасні ідеї Є. Маланюка згодом розвиватимуть у своїх публікаціях і Д. Донцов, і М. Хвильовий, які могли й не знати, що він приховував своє ім’я за багатьма псевдонімами та криптонімами¹.

¹ Аби краще збагнути сказане, можна навести приклад із Климом Поліщуком, останнім шефом культурно-освітнього відділу ще воюючої Армії УНР, який в огляді творчості таборових письменників, що побачив світ у червні 1923 р. в американській газеті “Свобода”, згадав три публікації Є. Маланюка так, немовби їх написали різні автори. Спочатку він докладно цитував саме статтю “Перше завдання”, титулуючи її автора “якимсь д.[обродієм] Військовим”. Далі згадав “статтю Є. М.” “Етапи російського месіанізму”, опубліковану 1922 р. в “Запорожській думці”. А потім констатував факт, що “про мистецтво в той час мало дбалося і на його теми з’явилася лише одна стаття Є. Маланюка” – “Замітки про національне мистецтво” [11].

Поразка Другого зимового походу була ще одним психологічним ударом для Є. Маланюка. Ставало зрозуміло, що шлях на Батьківщину закритий надовго. Та він не падав у відчай, а й далі (потрібно уточнити сказане І. Липовецьким) був одним із тих, хто не припиняв виношувати плани продовження боротьби “в нових обставинах та іншими методами”. Уже 3 лютого 1922 р. на шпальтах газети “Рідний край” Є. Маланюк опублікував програмну передовицю “Боротьба за волю”, присвячену дослідженню та пропагуванню підпільних методів семисотлітньої боротьби “ірландських націоналістів” за волю свого народу. Маланюк наголошував, що лише “військовою силою Ірландія не змогла б відстояти своєї волі супроти могутньої Англії”, якби ця “сила не була сполучена з високим ідеалізмом, національною єдністю й особливими методами боротьби проти чужинців”. Саме “високий ідеалізм і національний романтизм витворював героїв” із-поміж ірландців, котрі “билися до останнього” та “без вагань йшли під картеч і на шибеницю”. Тож Є. Маланюк виголосив дезидерат із закликком щодо національної ідеалізації власних звитяжців, аби “кожна людина, кожна дитина знала про своїх національних героїв і мучеників, що загинули у святій боротьбі за волю свого народу”, а також вважав національним “обов’язком” українців, аби в “шкільних підручниках і читанках для дітей” були “оповідання”, “про тих численних незнаних героїв, що принесли себе в жертву і своєю кров’ю та кістками уснажили українські степи та заклали фундамент чарівного будинку народної волі” [7].

У середині того ж таки лютого 1922 р. Є. Маланюк у статті “Наддніпряньська еміграція” ще раз настійливо переконував, що “єдиною політичною національною організацією” для всіх верств українців має бути “Українська Держава”. А її “єдиною програмою” повинно стати озвучене ним гасло – “Самостійна, Незалежна Соборна Україна”. Відповідно “єдина тактика” з її відновлення – це “інструкторська підготовка до боротьби своїми власними силами”, а також у єдності “зі своїм народом”. До того ж Є. Маланюк додав, що “ніхто не допоміг Ірландії, ніхто не помагає Єгиптові, ніхто не допоможе” українцям. Він закінчив свою програмну статтю ще одним доволі оптимістичним гаслом: “Більше віри й надії, більше бажання своєї волі, більш національного ідеалізму й єдності!” [8, 2]. Незабаром після публікацій Є. Маланюка побачила світ брошура І. Зубенка “Наші лицарі і мученики” [10], яку високо оцінив С. Петлюра, запевняючи, що з неї кожен “поет може черпати високий і проречисто чистий матеріал для натхнення та художніх концепцій” [21, 44].

Отож, уже навіть не враховуючи низки інших програмно-декларативних публікацій, можна припускати, що найімовірніше саме Є. Маланюк став “духовним наставником” нової “школи”, а також і “напряму” чи навіть “течії” у вітчизняній літературі та й, можливо, у “національному мистецтві” загалом, пропагуючи ідеї “національного ідеалізму” та “національного романтизму” у ХХ столітті. Адже в таборах інтернованих успішно діяли на досить високому фаховому рівні різні мистецькі групи, зосібна й літературно-артистичні товариства “Мистецтво”, “Вінок” та “Веселка”; згодом вони поширювали власні творчі надбання по цілому світові. Їхні представники цілком могли перебувати під впливом світоглядно-мистецької концепції Є. Маланюка.

Водночас, як зауважив Т. Салига в передмові до першої в Україні та поки що й досі найповнішої збірки Маланюкової поезії, митець “перебував під впливом двох полярних інформацій”. Передусім “на вістрі їх полярності” Є. Маланюк “виробляв свою художню ідеологію” [22, 19]. Відповідаючи

на проголошення “Нашого універсалу”, писаного М. Хвильовим, В. Сосюрою, М. Йогансенем “У Харкові Листопада шостого нашої ери року четвертого” і скерованого “до робітництва і пролетарських мистців українських” [26], Є. Маланюк та інші письменники-воїни Армії УНР “у п’яту річницю проголошення САМОСТІЙНОЇ УКРАЇНИ”, тобто 22 січня 1923 р., з “маленької задротяної каплиці” оголошують своє звернення до “молодшого покоління” українських митців, ставлячи перед ними “нове завдання” – “творити національну культуру” та зміцнювати “сили народу” у визвольній боротьбі, бо “тільки національна культура дає географічно-етнографічному тілу душу, й воно стає живою й непереможною *Нацією*” [12, 3]. Як і в “Замітках про національне мистецтво”, Є. Маланюк звертався до творців-сучасників, називаючи їх “обличчям нації української”, і запевняв, що саме їм “історія наказує створити нині Українську Легенду” та “заспівати Поему Нації” [12, 3–4].

Того ж таки року після полемічних “боїв” із Д. Донцовим Є. Маланюк у ще одній програмовій статті “Ідеї й дії” переконував, що “дійсним життям” самостійної держави є “внутрішнє життя національної культури, життя ідей безсмертних і вічних”, бо реальні події – це лише “матеріалізація тих чи інших ідей” [17, 36]. Він ще раз закликав “створити привабливо прекрасну *Легенду України*” і “вдихнути душу національній культурі”, “запалити народ український свяченим вогнем *національної релігії*, впоїти, одухотворити” його “могутньою Ідеєю” та “натхнути жадобою національного життя”. На думку Є. Маланюка, національне мистецтво повинне передусім “показати народові затемнену його *історію*, видобути її з-під румовищ ворожої брехні, викликати її, як сліпучо-прекрасний привид з просторів століть”. І лише тоді український народ більше не піддасться чужоземним політичним лозунгам, а “стане дійсно і вже назавжди *свідомим*”, коли побачить “воскресли постаті героїчно-могутнього минулого”, коли перед його “зачарованими очима проллється червоне золото Княжої Доби”, “підведеться могутній привид Володимира Великого на злотобаннім тлі стольного Києва” – “матері городів руських” та “дійсно *III Рима*” [17, 40].

Тож Є. Маланюк закликав молодих митців “звернути свої почуття до джерел нашої державної традиції – могутньої Русі-України” та “напруженням генія розірвати етнографічні кайдани” російської імперії, вирвати з її “напівмертвих рук” “ідею III Рима-Славії і воздвигнути її золото-синім прапором над містом Св. Софії”, зробивши “ворога – “етнографічною масою”, “малоукраїнцями”, “нездібним до самостійности людом””, а також обернувши ““великій русській язик” в “мужіцкоє наречіє”. І лише на розвалинах російсько-імперських лжемифів можна буде “покласти перші підвалини Могутньої Слов’янської Східно-Європейської Держави – України”, а “через провалля історії з’єднати сучасну добу з добою Мазепи і продовжити його діло вже з міцною певністю в перемозі”. Бо, на думку Є. Маланюка, це лише “каприз Історії”, що “на Московщині з’явився Петро I” і “вирвав із старечих рук Мазепи цю ідею”. Інакше за “самостійність” боролися б не українці, а ““сепаратисти”-москалі”, котрим як ““меншості” московській”, “ми ласкаво офірували б “автономію” чи “федерацію”” [17, 40–41].

До сказаного важко щось додати. Мистецько-політична програма Є. Маланюка не тільки стала актуальною в еміграції, а й досі лишається злободенною в Україні. Правда, Д. Донцов як головний редактор ЛНВ навіть уже наприкінці 1923 р. “признавався” Є. Маланюкові, що (попри “принціпіальні ріжниці”) у поезії “червоношляхистів”, до яких належав і М. Хвильовий, “чує більш собі рідного, як у поезії” своїх “політичних однопумців” [6, 279]. На противагу йому вже в середині 1925 р. в окупованій більшовиками Україні М. Зеров

твердив, що “радянська дійсність має в Маланюкові великого ворога”, бо “поет відчуває в собі кров тих, “чия упевнена рука зміцнила сивого Мазепу”, і тих, хто в урагані майбутніх подій скинуть ярмо Москви і “московський лапоть” не пустять на “паркети українських сал””. Також М. Зеров визнав, що “нема поезії більш протилежної ідеологічно” совєтсько-окупаційним “настроєм і темам, як поезія Маланюка” [9]. Здається, неможливо точніше й лаконічніше окреслити спрямування ідейного вектора всієї життєвої позиції та саме національної Маланюкової творчості, як зробив це М. Зеров. Однак дехто із критиків і досі вважає Є. Маланюка “фашистом” і бачить у його многоликих абрисах України передусім “повію”, не вдаючись до генеалогії цього образу в текстах поета. Та це вже теми окремих студій.

ЛІТЕРАТУРА

1. В. Г. Таборовий щоденник. ВАДОВИЦІ, 6.X.1921 // Рідний край. – 1921. – 14 жовтня. – Ч. 226. – С. 3.
2. *Військовий*. Перше завдання // Наша зоря. – 1921. – Ч. 16–17. – С. 1–4.
3. *Гарасим Я.* Соло в дуєті // *Салига Т.* ...І той вогонь, що не згаса... Маланюкознавчі студії: Монографія / Передм. Г. Клочка та Я. Гарасима. – Ужгород: Гражда, 2013. – С. 12–30.
4. *Гарський Володимир*. Казка // Вільне слово. – Ч. 19. – 1916. – 5 серпня. – С. 4–5.
5. *Гординський С.* Поезія Миколи Хвильового // *Хвильовий М.* Твори в 5 т. – Т. 3. – Нью-Йорк – Балтимор – Торонто, 1982. – С. 281–297.
6. *Донцов Д.* Про “молодих” // ЛНВ. – 1923. – Кн. XI. – С. 267–280.
7. *Е. М.* Боротьба за волю // Рідний край. – 1922. – 3 лютого. – Ч. 26. – С. 1.
8. *Е. М.* Наддніпрянська еміграція // Рідний край. – 1922. – 15 лютого. – Ч. 35. – С. 1–2.
9. *Зеров М.* Євг. Маланюк. Стилєт і стилос. Вірші 1923–1924. В-во “Київ”. Подебради (Чехія), 1925. Стор. 47 // Життя і революція. – 1925. – Ч. 6–7. – С. 132–133.
10. *Зубенко І.* Наші лицарі і мученики. Збірка перша. – Каліш, 1922. – 28 с.
11. *К. Л.* Кінець “єпопеї” (Лист із Каліша) // Свобода. – 1923. – Ч. 130, 5 червня. – С. 3.
12. *Крушинський Ф., Маланюк Е., Селегій М., Зубенко І., Коршинівський А.* У п’яту річницю проголошення САМОСТІЙНОЇ УКРАЇНИ // Веселка. – 1923. – Ч. 1. – С. 3–4.
13. *Л-ий І.* Відійшли у вічність. Євген Маланюк // Дороговказ. Орган вояцької думки і чину. – 1968. – Ч. 19. – С. 14–15.
14. *Маланюк Є.* Pro domo sua (Замість одвертого листа д-ру Донцову) // Веселка. – 1923, – Ч. 9–10. – С. 55–59.
15. *Маланюк Євг.* Вітчині // Тернистий шлях. – 1921. – Ч. 1. – С. 21.
16. *Маланюк Є.* Дарунок Києва. Максим Рильський – “Синя Далечінь”. П. Филипович – “Земля і Вітер”. Т. Осьмачка – “Круча”. В-во “Слово”. Київ. 1922 // Веселка. – 1923. – Ч. 4–6, квітень–червень. – С. 48–52.
17. *Маланюк Є.* Ідеї й дії // Веселка. – 1923. – Ч. 9–10. – С. 36–41. – С. 36.
18. *Маланюк Є.* Крути[:] народини нового українця. – Прага: Пробоем, 1941. – 28 с.
19. *М-к Євген.* Замітки про національне мистецтво // Наша зоря. – 1921. – Ч. 16–17. – С. 19–21.
20. *С. Т. І. Зубенко.* Наші лицарі і мученики. Збірка перша. Каліш, 1922 р., 28 ст. // Трибуна України. – Варшава. – 1923. – ч. 1. – С. 44.
21. *Салига Т.* Залізних імператор строф // Маланюк Є. Поезії. – Львів: УПІ ім. І. Федорова; “Фенікс Лтд”, 1992. – С. 3–30.
22. *Хвильовий М.* Ex oriente lux // *Хвильовий М.* Твори: У 2 т. – Київ: Дніпро, 1990. – Т. 1. – С. 98–100.
23. *Хвильовий М.* Краткая биография // *Хвильовий М.* Твори: У 2 т. – Київ: Дніпро, 1990. – Т. 2. – С. 830–837.
24. *Хвильовий М.* Поема моєї сестри // *Хвильовий М.* Твори: У 2 т. – Київ: Дніпро, 1990. – Т. 1. – С. 89–97.
25. *Хвильовий М., Сосюра В., Йогансен М.* Наш універсал // *Хвильовий М.* Твори в 5 т. – Т. 4. – Нью-Йорк – Балтимор – Торонто, 1983. – С. 553–554.

Отримано 8 грудня 2017 р.

М. Львів

